

KÖZÉP-EURÓPA FOGALMI VÁLTOZÁSA TÉRBE ÉS IDŐBEN

(The Changing Concept of Central Europe in Space and Time)

MEZŐ FERENC

Kulcsszavak:

Közép-Európa EU-csatlakozás Mitteleuropa geopolitika politikai földrajz Magyarország NATO kultúrföldrajz kultúrkörök

Az elmúlt három-négy évben úgy tűnt mintha elcsendesültek volna a Közép-Európa körüli viták, megváltak a politikai struktúrák és perspektívák. Országot irányító pártok tűntek el a feneketlen süllyesztőkben, s Közép-Európa, mint a nagyhatalmak elleni „tiltakozási csatorna” elvesztette a jelentőségét. A NATO- és az EU-csatlakozás ténye és lehetősége elnyomta Közép-Európa intézményesített továbbfejlesztését, másrészt a kilencvenes években versenyfutás kezdődött Csehország, Lengyelország, Szlovákia és Magyarország között a brüsszeli bebocsátó papírrért. Ezzel szemben az alábbi egy évben a visegrádi gondolat újra felvetődött és a politikai elit újra aktivizálta magát e paradigma mellett, megint lehet hallani: „Mi közép-európaiak”. Éppen ezekből kiindulva, a tanulmány áttekinti a kezdetektől a mindig aktualizált, átpolitikált Közép-Európa-elképzeléseket és megpróbál következtetéseket levonni a közeljövőre, a lehetőségésre, a szükségességre.

*Motto: „Talán komp-régió a mienk, amely a nyugati és a keleti part között hanyódik. Vagy talán mozdulatlan a komp, amelyet hol az egyik, hol a másik part zár körül, és juttat zátonyra.”
(Hanák 1989, 21)*

Az, hogy hol található Észak-, Nyugat- és Dél-Európa, nem okoz problémát a tudósok számára, viszont Közép-Európa fogalma és kiterjedésének határai már annál inkább. Erről már hosszasan lehet vitatkozni! Európa egyetlen másik tagolási koncepciója sem váltott ki ennyi ellenvetést és nem fonódott össze ennyire a politikummal, a mindenkor hatalommal. Közép-Európa¹ gyakorta volt az aktuálpolitikák kereszttüzeiben. Ez azért történhetett meg, mert a napóleoni idők óta a róla alkotott elméleteknek mindig valamiféle politikai ambíciókat kellett kiszolgálni, ezzel szemben a többi európai régió földrajzi körülírása elsősorban érdegmentesen, tudományos alapokon történt.

Közép-Európa mint kifejezés az érzések és az identitás területén létezik, nem az értelem talaján, ennek megfelelően tele van a fogalom többszintű kettőséggel, többértékűséggel. Ez a paradigma (Közép-Európa tipikusan az) nem határozható meg egyszerű természetföldrajzi ismérvek alapján, hanem segítségül kell hívni más dimenziókat is, úgymint gazdasági, kultúrföldrajzi, történelmi, politikai, társadalomszerkezeti, pszichológiai, s még sorolhatnánk vég nélkül (5. ábra). Kortól, nációtól, gondolkodásmódtól függ, hogy ki mit elegyít össze, vagyis e fogalom megfeleltethető jelenlegi posztmodern² korunknak. Mindezeknek megfelelően a tanulmány

célja az olvasót kronológiai sorrendben végigvezetni a fogalom használatának fontosabb állomásain, napjainkig.

Az I. világháború előtt és alatt

A Közép-Európa vita elsősorban Németországban és vele kapcsolatosan, különösen pedig krízisidőkben újból és újból felmelegített témává vált. A 17. és 18. században, sőt helyenként a 19. században is Közép-Európa fogalma alatt elsősorban kizárólag Európa közepét értették, s ez a német birodalmi területtel egyezett meg. A nemzetállam-konceptió terjedésével viszont átalakult a képlet és elkezdődött az aktuálpolitikai játszadózás.

A francia természetes határok konstrukciójára válaszul – a 19. század fordulóján – a német oldalon a „Mittel” is a természetes határok gondolatához kapcsolódott, ennek megfelelően Németország természetes terjeszkedésének gondolati hordozójává vált. Johann Gottfried von Herder (1744–1803) már 1802-ben Poroszország és Ausztria egyesüléséről írt, mert ettől „a nagy központi hatalomtól” várta az össznémet érdekek megvédését idegen nemzetek elnyomásától. Zeune (1833) szerint ez megegyezne a „természetes Németországgal”, amely magában foglalná a német szövetség mellett Dániát, Hollandiát, Belgiumot, Elzászt és Svájcot (Tessin nélkül³), viszont nem sorolta ebbe a kategóriába az osztrák korona országait (elsősorban a mai Ausztriáról és Csehországról van szó). A német vezetésű közép-európai integráció első szisztematikus végiggondolója, az addigi ötletek valódi és részletes politikai programmá ötvözője, vagyis a német Mitteleuropa-gondolat atyja Friedrich List (1789–1846) volt. 1841-ben megjelent főművében (A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere) többek között abból indult ki, hogy a jövő a nagy gazdasági egységeké, amelyek küzdeni, versenyezni fognak egymással. Ezért „...a német állam jövője a kontinensen van; a német államnak itt kell gyarmatokat szereznie”. A gazdasági versenyképesség biztosításának érdekében egy olyan nagy közép- és kelet-európai gazdasági-politikai egység létrehozásán fáradozott, amelynek délkeleti határai egészen Perzsiáig nyúltak volna⁴ (Romsics 1997).

Ennek megfelelően Közép-Európa mint természetes lehatárolódású Németország elképzelés mellett az 1840-es és 1850-es években a „közép-periféria-modell” került előtérbe, elsősorban jobb politizálhatósága miatt (Kapp 1845).

A vita középpontjába az a kérdés került, hogy mivé lehetett volna Németország egy szerencsés politikai fejlődés nyomán; e vitákban olyan vezető geográfusok is részt vettek, mint pl. Alfred Kirchhoff. A szűkebb értelemben vett „Mitteleuropa”-fogalom Ausztria és Magyarország számára különösen fontos volt. Kirchhoff három semleges területre osztotta szét 1882-es iskolai tankönyvében (Schulgeographie), megalkotva a szűkebb értelemben vett Közép-Európát (1. ábra), arról lekanyarította a Balkán-félszigetet és a Kárpáti-területeket.

1. ÁBRA

*A szűkebben vett Közép-Európa Kirchhoff szerint 1871-ben
(The Narrowly Interpreted Central Europe by Kirchhoff in 1871)*

Forrás: Kirchhoff 1882.

A nyolcvanas, kilencvenes években a gazdasági nagytértséghez vezető, több európai ország egyesülését (elő)feltételező hegemoniatörékvésekkel egybefonódó közép-európai koncepció került ki győztesen Ratzel (1897) „növekvő terek”⁵ gondolatának hatására. 1904-ben Josef Partsch Közép-Európa fogalmát természetes határokkal kialakított földrajzi egységként definiálta, mely egymásra utalt részekből áll, mely egyesíti a Nyugat-Európa és Kelet-Európa, valamint a Török Birodalom között elterülő térséget, s ebben a régióban „természetesen” a német fajnak kell betöltenie a vezető szerepet.

2. ÁBRA

*Közép-Európa (Mitteleuropa) Partsch szerint 1904-ben
(Central Europe (Mitteleuropa) by Partsch in 1904)*

Forrás: Partsch 1904.

Partsch Mitteleurópáját (2. ábra), amely délkeleti irányban túlnyúlt Kirchhoff Európáján, a háború előtti időszakban még a német kollégák nagy része is elutasította. Ez meglepő, hiszen az 1890-es évek óta a politikában és a sajtóban a hatalmi politika neomerkantilista és terjeszkedő eszméje komoly áttörést ért el Közép-Európa értelmezésében. Ezek az elképzelések azt a célt szolgálták, hogy szárazföldi, gazdasági bázist – elsősorban „hinterlandszerút” (hátszagszerút) – nyújtsanak a német birodalom számára a jövőbeli világfőhatalom megszerzéséhez. Térbeli kiterjedésüket tekintve ezek az elgondolások egy pángermán megoldástól az európai vámunió gondolatáig terjednek. A kezdeti tapogatózást követően a hivatalos politika különböző szinteken egy konkrét cél, a Berlin–Bagdad tengely felé tolodott el. Partsch „Mitteleuropa” fogalmában Bosznia, Románia, Bulgária és Montenegró egybefoglalása teljes mértékben megegyezett a német külpolitika irányultságával. Fischer remélte, hogy azok a határ menti területek, amelyeket Németország elvesztett a hanyatlás éveiben, újra visszaszerezhetőek „ilyen” vagy „olyan” formában Bécs, Prága, Zürich vagy Amszterdam – véleménye szerint – épp olyan német városok, mint Berlin (Fischer 1901, 52).

A Német Birodalom geográfusai általában egyetértettek abban, hogy a Habsburg Monarchia nem volt egyéb, mint egy „természetes földrajzi terület” (Neumann 1909, 633). Úgy terjeszkedett, mint egy tisztán dinasztikus kormányzati struktúra, mint régmúlt korszak maradványa a nemzetállamok korában. Az egyik oldalról érzékelhető volt a kultúrák szétfeszítő ereje, míg a másik oldalon voltak az ideálisnak, biztosnak, stabilnak tűnő természetföldrajzi-politikai határok (Sieger 1917). Az osztrák Hugo Hassinger a német–osztrák konfliktus lényegét a határok megállapításában látta: „A szűk értelemben vett Közép-Európa fogalom megáll, vagy megbukik Ausztria–Magyarország, mint természetes egység felismerésével. Akárki is fogadja el az egyiket, nem tudja kezelni a másikat, akárki is állítja, a másiknak tagadnia kell az egyiket.” (Hassinger 1917, 455) Hassinger ezt a közép-európai koncepciót favorizálja, amelyben a súlypontok délkelet felé történő eltolása közben a Bécs–Berlin tengelyben találja meg a gravitációs centrumot. A háború és annak menete még a Német Birodalom geográfusait is meggyőzte, hogy Partsch Közép-Európája, amely kiterjedt Magyarország és a Balkán-félsziget északi területére, a politikai érdekek szempontjából nemcsak „ideális földrajzi szerkezet”, hanem gyakorlati kényszerűség is. Friederichsen szerint a háború után szükségessé válik Közép-Európa határainak a kiterjesztése (Schultz 1989).

Az első világháború előestéjén felélénkült a vita, hogy Németország tengerentúli gyarmattartó nagyhatalom legyen, avagy közép-európai hatalom⁶, azaz *Mitteleuropa*, ahogy 1915-ben kiadott könyvében Friedrich Naumann nevezte a Benelux-államoktól a Boszporuszig terjedő térséget. Önálló közép-európai kultúra mellett érvel, amely német, osztrák (ebben benne foglaltattak a magyarok is) vezetés alatt az Északi- és a Balti-tengertől az Adriai-tengerig és a Duna-síkság déli pereméig húzódik. Ha fejlődőképes marad ez az alkultúra, akkor van esélye rá, hogy a magterülethez további államok és népek csatlakozzanak: Románia, Bulgária,

Szerbia, Görögország, Hollandia, valamint a későbbiekben Olaszország és Törökország (sőt talán még Franciaország is!).

Hasonlóképpen vélekedett Albrecht Penck, amikor Naumannra reagálva a közép-európai hatalmak szövetségét földrajzilag legitimnek és Európa gerincének aposztrofálta. A „Köztes-Európa” (Zwischeneuropa) Németország által vezetett államszövetség lenne, mely az atlanti partok országaitól az orosz nyelvterület határáig (Baltikum és az ukrán síkság jelentős része is), illetve az Északi-foktól a Boszporuszig terjedne, biztos zárófalaként funkcionálva a „Hátsó Európáként” (Hintereuropa) említett Oroszországgal szemben (Penck 1915).

Naumann „Mitteleuropa”-elképzelése sietette a nagyobb Mitteleuropa elfogadását. Neumann differenciálta Közép-Európa fogalmát: megkülönböztetett egy mag-Mitteleuropát, amely Ausztriát és Magyarországot, illetve a Német Birodalmat foglalja magába, amelyhez más országok is csatlakozhatnak, Skandináviától egészen Törökorszáig, ha a mag sikeres vonzást gyakorol közvetlen környezetére, mellyel már amúgy is interaktív kapcsolatban áll. Neumann politikailag és gazdaságilag érvelt. Közép-Európa fogalma a háború miatt és az aktuálpolitika miatt kelet felé tolódott el. Sievers már nem csak Lengyelországra és Litvániára gondol, hanem az egész balti régióra is. A Sievers által használt kritériumok Közép-Európa lehatárolásához: az etnikai, nyelvi határok, a politikailag, történelmileg kialakult határok, a folyók és azok mellékfolyói, vízvázalasztók, orográfiai jellemzők és formációk geológiai vonalai. Az önkényesség az ilyen folyamatokban világos és aligha meglepő, hogy Sievers a mai balti államokat is Közép-Európához sorolta (Schultz 1989), hiszen azok jelentős német történelmi múlttal és német kisebbséggel rendelkeztek. Hassinger klimatikus alapokon határozza meg a régiót, annak ellenére, hogy elismerte a Baltikum német városi kultúráját (Stadtekultur). Szerinte, ahol a vörös bükk ÉK-i erdővonala véget ér, ott ér véget Közép-Európa is (Hassinger 1917, 491).

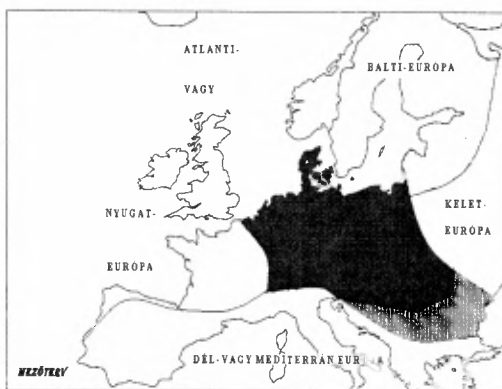
Hassinger a földrajzi felosztásnak egy „jelenlegi értéket” tulajdonított, hasonlóan ahhoz, ahogy a mai Közép-Európának is más határai voltak koroktól függően. Hassinger „felfedezett” az Alsó-Duna medence területén egy születő, fejlődő Közép-Európát, amely korábban „majdnem keleti” volt. Más szavakkal: feloldja a „föld” mint állandó, morfológiailag meghatározott formációk hagyományos földrajzi fogalmához való kötődését; Hassinger (3. ábra) nyitott maradt a Kettős Szövetség által hangoztatott politika területi prioritásai iránt.

A háború nyilvánvalóvá tette, hogy a Kettős Szövetség egyeduralmát és gazdasági függetlenségét a fő vízvázalasztótól ÉNy–DK-i irányban futó folyók irányában kell keresni. Ebben az irányban az országok gazdaságilag fejletlenek voltak, de még gazdagok természeti erőforrásokban és nyersanyagokban, amelyekre a Kettős Szövetségnek szüksége volt, ezért célá vált a német kultúra kiterjesztése. Félperifériális kizsákmányoló kapcsolat figyelhető meg a nyugati, iparilag fejlett területek és a termékeny keleti és délkeleti mezőgazdaság között. Mi történne akkor, ha a kisebb nemzetek (Kleinvölker) – ahogyan azt Hassinger elnevezte – nem hajlandók elfogadni ezt a munkamegosztást? Be lennének kényszerítve a német dominanciájú közép-európai kultúra szférájába, mert a „tisztá nemzetállam” nem

egy közép-európai életforma, nem képzelhető el, de a dominancia, a kultúrfölény igen. Következésképpen a DK-i területek számára a megoldás egy soknemzetiségű állam lenne. Hassinger végkövetkeztetésében összerakja a „Mittellage” (középfekvés) fogalmát, hogy megmagyarázza Mitteleuropa létrejöttét, mivel a Mittellage a legveszélyesebb helyen van Európában, így a közép-európai militarizmus természetes, alkalmazkodó mechanizmus, a politikai helyzet sajátosságából adódik.

3. ÁBRA

Az európai nagyrégiók Hassinger szerint 1917-ben (a sötét árnyalat Közép-Európa, a világosabb tónusú térség az esetlegesen még Közép-Európa)
(Great European Regions according to Hassinger in 1917: the Dark Area is Central Europe and the Lighter Area is Possible Central Europe)

Forrás: Hassinger 1917.

4. ÁBRA

Az európai nagyrégiók Penck szerint 1915-ben, a sötét tónusú térséget Köztes-Európának nevezte el (Zwischeneuropa)
(European Macro Regions by Penck in 1915, the Dark Shaded Area Called Inter Europe [Zwischeneuropa])

Forrás: Penck 1915.

Penck ugyanabból a szituációból emel ki pozitív elemeket, még a háború ideje alatt is, nevezetesen a „középről” „a sok ellenség közül egy ellen” fel lehet vonulni először ezen az oldalon, majd a másikon (Penck 1915, 15), bár ennek az ellenkezőjét is igazolta a történelem, hiszen a kétfrontos háború okozta vereségüket. Mivel Közép-Európa elhelyezkedése Hassinger szerint – eltekintve a különös egységtől, a „Balti Európától” – lehetővé teszi Észak-, Dél-, Nyugat- és Kelet-Európa létét, addig más elméleti szakemberek azt a Közép-Európát választják, amely északról délnek fut végig Európán, úgy, ahogy azt korábban 1856-ban már L. v. Stein kidolgozta (Fassmann–Wardenga 1999). Sem Észak, sem Dél-Európát – állítja Arldt – nem lehet egyenlő értékűnek tekinteni Európán belül (1917), habár az eset jelentősen különbözik Kelet- és Nyugat-Európa esetében, mivel mindkettő élesen elüt Közép-Európától. Ez a Közép-Európa, amely politikai-földrajzi egységként értelmezhető, Arldt definíciója szerint azok a földterületek, amelyek tájuk, nemzeti karakterük, népességük és történelmük szerint a legszorosabban kötődnek Németországhoz, és egyben ezek kötődnek Közép-Európa-hoz is. Ráadásul ebbe a „Németországba” Arldt belefoglalta egész Skandináviát, Finnországot, a balti provinciákat, Litvániát, Belorussziát, Lengyelországot, Volhíniát, Podóliát, az összes kárpáti és balkáni területet és – történetesen keleti hídfőállásként – Ukrajna Dnyeper és Don közötti térségét is. Ennek az erős, keletre történő eltolódásnak egyeneságú következménye lett, hogy Észak-Olaszország, amely korábban Közép-Európa-hoz tartozott (a Habsburg Birodalom révén), nemcsak földrajzilag, hanem kétségtelenül politikailag is, számításba véve „természetellenes” kapcsolatát (ld. az Alpok), kimarad a Közép-Európa fogalomból.

Közép-Európának északról dél felé futása nyilvánvalóan hátrányos volt Oroszország számára, amelyet Európa érdekei szerint semlegesíteni kellene (Arldt 1917, 135). A Hassinger-féle Közép-Európának szintén van keleti eleme, amely csak a Visztulán túl végződik, viszont azok a határok, amelyeket Arldt indítványozott, mélyen behatoltak az akkori Oroszország területére. Hasonló a helyzet a Penck által javasolt határokkal „Zwischeneuropa” (Köztes-Európa) fogalmában (4. ábra). Ez a gondolat 1915-ig nyúlik vissza. Ez egy szorosan összefonódó érdekszférát, Európa „kemény gerincét” formálja meg a Fehér-tengertől a Boszporuszig; Penck a Zwischeneuropa országai között létrejövő konföderációról álmodik, mint a jövőbeli Európai Egyesült Államok csírájáról, az EGK születésekor ezért került előtérbe Közép-Európa történelmi vitája⁷. Az É-D-i irányultság célja megállítani Oroszország Nyugat felé való nyomulását, míg Európa felosztása egy Ny-K-i zónára köztes régió nélkül többé-kevésbé azt jelentette volna Oroszország számára, hogy előre nyomulhat az Atlantikum felé. Ezzel szemben most Kelet-Közép-Európa és Köztes-Európa újraemlítésében benne rejlik: „mi sosem voltunk Kelet-Európa”, ezzel az EU, a prosperáló övezet és a NATO bővítésének előzetes záloga.

Penck magyarázatában Oroszország nem pusztán kelet-, hanem közép-európai térség is, a kontinens geometriai középpontjával a területén. Közép-Európa, amely körül fogja majdnem az összes német medence területét, még mindig nyugatra van tőle. Oroszország bármelyik pillanatban kihasználhatja Közép-Európa pozíciójából

származó előnyöket a Visztula és a Duna gátján keresztül. Penck politikai célja ezzel világossá vált: Oroszországot kényszeríteni kell, hogy kívül kerüljön Zwischeneuropán és Hintereuropa (Európa keleti harmada) területére kell szorítani. Ez biztosítaná a németek uralmát és egyértelművé tenné a Dunát is használatba vevő, a Berlintől Bécsen, Belgrádon és Szófián keresztül Konstantinápolyig húzóódó útvonal biztosítását.

A második világháború végéig

Az első világháború utáni időszakban még olyan területek is függetlenek lettek, amelyekről korábban a német szakértők úgy vélték, hogy nem tudnak nemzeti függetlenséget elérni. Az első világháború ideje alatt arra számítottak, hogy Lengyelország közös gazdasági körzetet fog létrehozni Északkelet-Németországgal (*Braun* 1917, 570). A kísérlet, hogy egyesítsék a „közép világhatalmaként” (*Weltreich der Mitte*) Berlintől Bagdadig (*Fassmann–Wardenga* 1999), nem járt sikerrel. A németek eddig, mint már annyiszor a történelemben, Európa szívében lévő elhelyezkedésüket nem tudták előnyükre kihasználni, hanem fordítva, annak áldozatává váltak. Tagadták, hogy a háborút érdekkonfliktus robbantotta ki, és különösen a német-osztrák szövetség Balkán-félszigetre való irányultságát. Inkább Közép-Európát okolták érte, mivel ez vezetett oda, hogy Németországot minden oldalról ellenséges érzület vette körül és ez tette lehetővé a politikai bekerítést is, amelyet a háború kimenetele valósággá tett. A német szakértők és politikusok természetesen nem akarták elfogadni a versailles-i békeszerződést. Penck szerint: „hosszabb távon a természet erősebb, mint az ember” (*Penck* 1925, 174). Számítottak rá – metaforával élve –, hogy „a Föld magától kiegyenlíti az igazságtalanságokat” (természetesen megfejelve a német szervezőkészséggel).

A két világháború közötti években nem hagyatkoztak pusztán a „földi igazságra”, amely finoman a háttérben működik. A Weimari Köztársaság revizionista irányzata szorgalmazta a német nép és a német kultúra területének kettős gondolatát (*Volks und Kulturboden*) (*Penck* 1925). A Kulturboden fogalmát minden területre alkalmazták, tükrözvén a német munka erkölcsét. Következésképpen, habár idegenek lakták, ezeket úgy tekinthették, mint német területeket. Pencknél pl. „Nincs cseh kultúrtáj”. A csehajkú területeken élők a németektől pusztán az alacsonyabb fokú tisztaság által különböztethetők meg. Indoklási rendszerekben – a fajelméletnek megfelelően – a közép-európai gondolat felsőbbrendű népekre és kiszolgáló népekre osztódott fel. Több, egymással versengő fogalom alakult ki Németországról. Először is Németország volt az a darab föld, amelyet a német munka (*Fassmann–Wardenga* 1999) egységessé formált, amely hozzákapcsolódott Német-Svájchoz, Német-Lotaringiához, Elzászhoz, Német-Tirolhoz, a szudétanémetekhez, magába foglalta továbbá a cseheket, lengyeleket, szlovákokat, magyarokat. Másodsor, Németország földrajzi területi formáció volt, a Föld felszínének egy meghatározott része, jellegzetes vonásokkal (*Penck* 1915). Harmadsor, Németország politikai

értelemben véve „Német Birodalom” volt, főleg az 1871–1918 közötti időszak határain belül (Meynen 1935).

Az csak nézőpont kérdése volt, hogy az igazi Németország nem lehetett azonos a Német Birodalommal. Az még mindig vita tárgya volt, hogy a „német emberek Németországa” (Volksdeutschland) mellett létezik vagy nem létezik egy természet-földrajz által meghatározott Németország is. Megpróbálták megmutatni, hogy mely területek voltak megfelelőek, mint „politikai élettér” (politische Lebensraume) (Maull 1933; Mező 1998a), annak érdekében, hogy megvalósítsák Európa politikai térképének újraserkesztését. Amíg Németország két – nyilvánvalóan nem politikai – változata jól beleillett a revizionista gondolatfolyamatba, addig Közép-Európa fogalmának a megőrzése segítette a tudománynak, hogy túlélje a Német Birodalom – a háború előtt hangoztatott – világhatalmi törekvéseit és úrrá legyen az 1918-as vereségen. Hasonló erőfeszítéseket tettek elsősorban a túlnyomóan kereskedelemorientált német gazdasági bürokráciában, a német iparban és azokon a területeken, amelyek külkereskedelemmel foglalkoztak. A világgazdasági krízis újfajta agresszivitást teremtett a német közép- és délkelet-európai politikában. Közép-Európát úgy fogták fel, mint missziót, melynek téripolitikai fogalma segít a régi elitnek a Harmadik Birodalomig eljutni. „Egész Európa jóléte és nyomorúsága” (ahogy az Machatschek vitairatában olvasható) „megoldhatatlanul kapcsolódik Mitteleuropához, így Mitteleuropa érdekei pontosan azok, melyek egész Európa érdekei, következésképpen Európa nem tud felépülni, amíg a 'szíve', a magterülete (Kernland) beteg.” (Machatschek 1925, 3)

Machatschek Közép-Európa fogalmának több közös pontja van az első világháborúból származó Hassinger-féle elképzeléssel. Egyedül Dánia hiányzik, etnikai és kulturális okok miatt, illetve a keleti határ tolódott némiképpen előre. 1917-ben, Hassinger gondolataiban a délkeleti irányú terjeszkedés volt az elsődleges, és érdeklődése keleti irányban a Visztulán túl végződött. Az 1920-as években úgy döntött, hogy szemügyre veszi Közép-Európa német felének feladatát, mivel Oroszországban még mindig dominánsnak vélte az ázsiai életstílust (Asiatismus), amit az összes kultúra romjaként fogott fel; a németek nem tehetnek másképpen, újra a Kelet gyarmatosítóivá kell emelkedniük. A végtermék: Drang nach Osten. Ez lett Németország megújulásának reménye, régi elmélet új „köntösben”.

Az első lépés ebben az irányban – Hassinger (1925) számításában – a közeli határszomszágok gazdasági bekebelezése. Ezek megnyíltak a német gazdasági érdekeknek mint piacok és mint nyersanyag- és élelmiszer-ellátók. Közép-Európa kisebb nemzeteknek (Kleinvölker) és a balkáni államoknak – még akkor is, ha ezt nem ismerték el – szükségük van a németekre, mint tanácsadókra és gazdasági irányítókra. Megpróbálta a német törekvéseket úgy eladni, mint ha az a „természet hangja” lenne. Hassinger metaforáját – az „állam alakulása a Földdel összhangban” (erdharmonischer Staatsgestaltung) – és a nemzetiszocialisták harmincas évekbeli szónoklatait összehasonlítva, nem nehéz az azonosságot felfedezni. Közép-Európa csak a szabad közép-európai államok konföderációja lehet Németország vezetésével (Krebs 1931, 28). Ennek a közép-európai világhatalomnak a tagjaiként, a Német

Birodalom mellett, Csehszlovákiát, Lengyelországot, Romániát, Ausztriát és Magyarországot nevezték meg. A náci Németország természeti határait kiterjesztették a Visztula és a Duna térségére, ennek megfelelően a Harmadik Birodalom magterületéhez tartozott Hollandia, Belgium, Luxemburg, Svájc, Lengyelország, Magyarország, Románia és a délszláv térség.

A nemzetiszocialisták természetesen nem vették komolyan Mitteleurópájukat mint egyenlő partnerek soknemzetiségű szövetségének a szervezését.⁸ Számukra pusztán a német vezető szerep létezett, amely körbe volt véve vazallus államok gyűjteményével és félautonóm kormányzati struktúrákkal. Közép-Európa soha nem volt önmagában, csupán eszköz volt a megálmodott végcélhoz; ez utóbbi úgy volt megalkotva, mint a létra foka a létrán, a kontinentális Európa vezető szerepéhez, vagy még magasabb fokához. Természetesen a második világháborúban több kis ország értelmiségije szembefordult a náci értelmezésekkel és valami különutas Kelet-Közép-Európáról beszéltek, de ez csak szűk értelmiségi vita maradt (pl. Németh László) és jelentős eredményt nem ért el.

A revizionista önsajnálkozás már az 1920-as évek végére nyilvánvalóvá vált. Krebs (1931) vitatta az „Istenadta”, vagy más szóval természetes határok létezését, amelyek az örökös békét garantálják. A határok mozgathatók, mivel az adott terület képtelen lépést tartani a növekvő népességszámmal, így a területért való küzdelem elkerülhetetlen. Ezt a területi darwinizmust korábban Ratzel és Kjellén⁹ népszerűsítette (ld. Lebensraum), melyet a nemzetiszocialisták céljaik érdekében kölcsönvettek, hogy földrajzilag igazolják konkrét lépéseiket, amelyeket a külpolitika nevében tettek. Krebs egy nagyobb európai szövetség szükségességén morfondírozott, amely csak politikai keretek között képzelhető el, és amely néhány vonatkozásban megfelel Németország nagyságának (ami együttes kombinációja lenne Németországnak, Ausztriának és Csehországnak). Krebs földrajzi szempontokból természetesnek vette az 1939-es német–orosz határegyezményt (Interessengrenze). Hassinger az 1917-es feltevéseit vélte megvalósulni, különösen azokat, amelyek Közép-Európa felemelkedésével foglalkoztak. A korábbi kétoldalú felosztást felváltotta egy modernebb, háromoldalú felosztás, amelyben az ÉNy-i és a DK-i Közép-Európa mellett egy ÉK-i társ is megkülönböztethető, melyet a Visztula és a balti államok vesznek körül. A valóságban (ez egyidejűleg nyomozható volt a földrajzi küzdőtérben is) a politikai erők messze kevesebbet foglalkoztak Közép-Európa körülírásának problémájával, mint egész Európa egységével (Schwierskott 1943). Schwierskott egész Európát a kép (Bild) és keret (Rahmen) modellje szerint képzelte le. Ez a modell a „Mittellage” fogalmából származtatható és nyilvánvalóan hegemoniához vezetett, melynek fényében a többi európai ország a „peremterületek” (Randgebiete) területére volt száműzve. Csak ezen a „Mitte”-n keresztül tudtak a különálló, teljesen elzárt részek egységet alkotni, egyedül Németországon keresztül tudott mindegyik „Európává” válni: vagyis Németország az Észak, de egyben a Dél is, a Nyugat és a Kelet is. Egész Európában magát fedezi fel Németország, ezzel a közép hangsúlyozása összemosódott a központtal, a központiséggel, mint a birodalmiság építőköve, építőelmélete. Ez nem volt elegendő olyan szerzők számára,

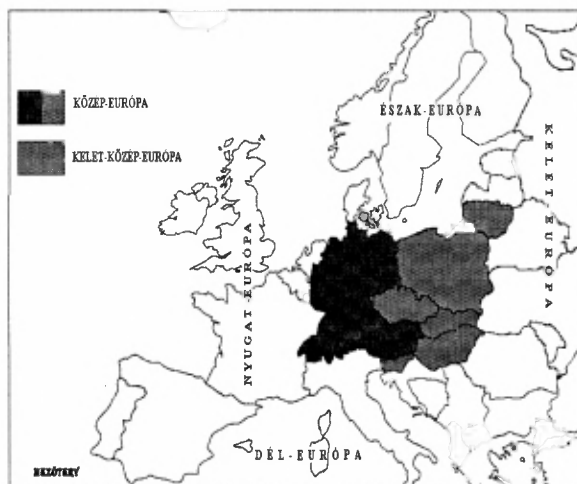
mint Erich Obst. Ő egy hatalmas kettős kontinentális gazdasági szféráról álmodott, melyet „Eurafricanak” nevezett el (Obst 1941); ez megfeleltethető Haushofer pánrégió elképzelésével, a centrum és periféria szükséges egymásrautaltságával.

Közép-Európa újbóli felfedezése és ismételt elvesztése

A második világháború után a Közép-Európa vita sülyesztöbe került. Németország jelentős mértékben megcsonkult, kettévált, ha szóba is került Közép-Európa, a vasfüggönnyel a háttérben értelmetlenné vált, illetve negatív értelemben nyilatkoztak róla mind nyugaton, mind keleten. A vasfüggöny vörös oldalán inkább a Kelettel való hasonlóságot illet kiemelni, és a múltra való visszavetülésben az akkori jelent. A kettéosztottságot feleltették meg a pozitív oldalnak, ennek megfelelően minden más pejoratív jelentést kapott.

5. ÁBRA

*Közép-Európa lehatárolása – összevont – földrajzi és történelmi szempontok szerint
(The Border of Central Europe by Contracted Geographical and Historical Views)*

Forrás: Saját szerkesztés.

1945-ben Németország veresége teljes mértékű volt. Schmittnél (1962) a következők olvashatók: béke idején a központi helyzet különleges „jóindulatot” jelez, mivel elsőrendű tranzitország (Durchgangsland erster Ordnung). Németországot minden oldalról jelentős gazdasági és kulturális kapcsolatok veszik körbe, természetesen a „Mitte” potenciális okként szolgálhat a szomszédos országok közötti konfliktushoz, de ma már a gazdasági szempontok lettek fontosabbak és a gazdasági tér növelése nem jár már együtt az ország politikai határának a kitolásával (illetve annak vágásával). Bár igaz, a bipoláris felosztásból adódóan Németország is könnyen válhatott volna csatatérre – képletesen azzá is vált –, hiszen ütközőzóna lett Nyugat és Kelet között. Németország legfontosabb feladata – összekapcsolni

Európa különálló részeit – jobban akadályozva volt, mint valaha (Schmitt 1962). Schmitt Németországa beleágyazódott Közép-Európába, ezek korábban részei voltak a német Közép-Európának, de gazdasági és történelmi okoknál fogva Nyugat-Európához tartoztak. Ez a lépés felgyorsította azt a tendenciát, amely már eleve nyilvánvaló volt a Weimari Köztársaságban, vagyis Közép-Európa fokozatos eltolódását kelet felé, amely elképzelhetetlen az egész 19. században, egészen az I. világháború végéig. Hassinger még valóban gyászolta „Donaumittleuropáját”, hangsúlyt helyezvén az ausztriai emberekre, akik a német kultúrterületet (deutschen Kulturboden) ausztriaiává alakították át. 1978-ban Boesler (1978) „Közép-Európa” fogalma úgy jelenik meg, mint történelmi, kultúrföldrajzi¹⁰ és társadalomföldrajzi egység, mert a történelmi térbeli szerkezetek alapul szolgálnak a mindenkor térbeli differenciálódáshoz. Boesler Közép-Európája magában foglalja a Német Szövetségi Köztársaságot, a Német Demokratikus Köztársaságot, Ausztriát és Svájcot.

Németországban Schlögel (1987) szerint az új kulturális Közép-Európának nincs többé semmiféle geopolitikai vonatkozása. „A német végzet: Európa közepe” – hangzik Venohrtól: „Terjedni és egyesülni: ez a középpont természetes funkciója. A 'Német Mittellage' egyedül ezen az úton tud beteljesedést elérni a földrajzban és a történelemben.” (Venohr 1984, 828) A földrajz törvényét nem lehet hatástalanítani, nincs menekvés a földrajztól.

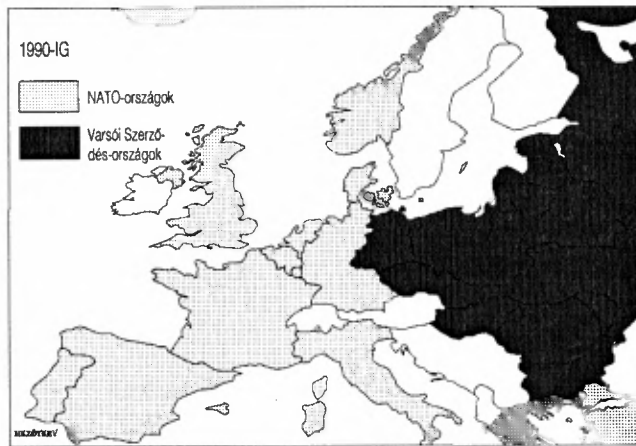
A nyugatnémet történészek és a politikai újságírók körében a földrajz új, helytelen használatával kapcsolatos ütközések miatt, a történész Schultz a következő tisztázásokat teszi: „Magától értetődő, hogy Németország a múltban is és a jelenben is történelmi jelenségeként fogható fel, következésképpen, tekintettel a területi kiterjedésre, ki van téve a történelem viszontagságainak... Németország történelmi és nem természeti egység, amely a történelem folyamán folyamatosan változott és ezen oknál fogva a történelmet kérdőjelezzük meg, amikor Németországot vonjuk kétségbe” (Schultz 1989, 14) (5. ábra). A Közép-Európa iránti német érdeklődés nem csak az NDK „visszaolvasztása” miatt került előtérbe, hanem a jövőben gazdasági „hinterland”-ként is kiválóan funkcionálhat. Ezzel összefüggésben Franciaországnak óhatatlanul összemosisodik a jelenkori Közép-Európa, egy korábbi alterego, és a francia–német szövetség lazulásának „félelme kúszik” elő, ezzel magyarázható a francia külpolitika élénkülése térségünkben, ill. a Maghreb-régió EU-ba való felvételének ismételt felelevenítése. Nyilvánvaló, hogy Berlin politikai súlyának növekedését Párizs valahol ellentételezni szeretné, vigyázandó a kényes egyensúlyra.

Németországon kívül Közép-Európa a hetvenes évek elején kapott újból nyilvánosságot, de már teljesen más aspektusból: a tiltakozási mozgalmak kivételési sfkjává vált, illetve újfajta lázadó életérzésnek lett a jelképe, így a Kelet–Nyugat közti konfliktusban fontos helyet tudhatott magáénak (Kundera 1984). A tragédia az volt, hogy megszakadt a felzárkózási lehetőség és mindenhol kiütköztek a kényszerű visszasüllyedés jelei. A lázadó értelmiségnél tehát pozitív tartalmat kapott Közép-Európa, egy összefogási paradigmát adott a kommunizmussal szemben. Gondoljunk csak arra, miként drukkoltak egymásnak a lengyelek, a csehek, a magyarok, a németek, mi mindannyian az orosz megszállók ellenében, mi közép-európaiak. A

topográfiai kérdés másodrangúvá vált. Ennek megfelelően a térség kommunista államaiban kialakuló vita a saját kormányzatukkal szembeni elégedetlenséget és tiltakozást fejezte ki. Ezt igazolta 1000 éves történelmük szembeállítva az ehhez képest rövid időnek tűnő szovjet befolyással. Ezért nem csak nosztalgikus volt, hanem szimbolikus valóság, egyfajta identitást közvetített, kultúraérzést, közös történelmet, sorscsapásokat, így vált „blokkot szét” érzéssé (6. ábra).

6. ÁBRA

*A kettéosztott Európa, melyben úgy tűnt, nincs értelme Közép-Európáról beszélni
(The Divided Europe, in which It wasn't Worth to Speak about Central Europe)*

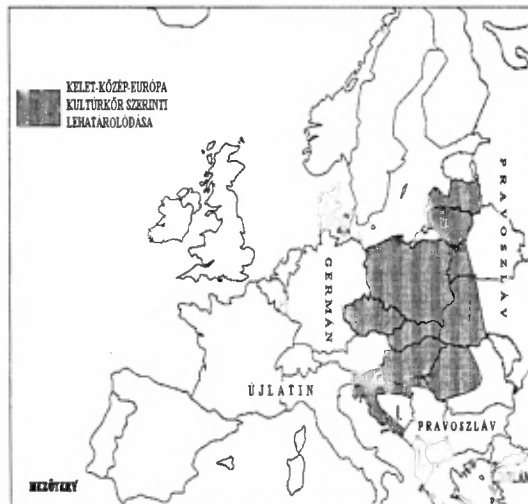
Forrás: Saját szerkesztés.

Nem lennének magyarok, ha hiányoznának a pozitív elképzeléseken túl a borúlátó gondolatok: „*a folyamat, amelyik újabb kori történelmünk lényege, s amelyik abból áll, hogy Közép-Európából Kelet-Európába tartunk*” (Bojtor 1993). Lackó Miklós szerint viszont: „*Kelet-Közép-Európa esetében lemaradásról, míg Kelet-Európa esetében kimaradásról beszélhetünk*”. Ennek a gondolatnak megfelelően aktuális gazdasági mutatók alapján folyamatosan átrajzolhatjuk a határt, bár magát a határt sem lehet egyértelműen vonalként ábrázolni, inkább átmeneti sávnak kellene jelölni. Ennek az „átmeneti zóna” gondolatsornak van egy még kiterjesztettebb változata, ebben egész Kelet-Közép-Európát egy átmeneti zónának képzelik el, melyet a német gondolkodók nyomán *Zwischeneuropa*-nak, Köztes-Európának neveztek el. Ez némi kényszeredettséggel megfeleltethető a Mackinder-i Heartland elméletben fellelhető szükséges puffer-zónának, amely elválasztja Németországot Oroszországtól. Igazából az 1945-ös orosz terjeszkedés azt jelentette, hogy ezt a köztes puffer részt megszállta, sőt azon túl a német törzsterületekre is behatolt (ld. a volt NDK). Ebből a szempontból válik érthetővé, hogy például Konrád György és Szelényi Iván az 1974-ben megjelent, „*Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*” című nevezetes könyvükben nem különböztetnek meg Kelet-Közép-Európát, hanem egységes Kelet-Európa régiót határoztak meg az Elba-Lajta-vonaltól az Urálig terjedően (Konrád-Szelényi 1974), híven tükrözve az akkori aktuálpolitikát¹¹ (6. ábra). A

bipoláris világnak megfelelően Európa is kettéosztódott Nyugat- illetve Kelet-Európára, a marxista történészek a vörös zóna kiterjedését a múlt felé is magyarázták, törvényszerűséggel ruházták fel, és a kelet-európai fejlődéssel mosták össze (Perényi 1979), ennek megfelelően ítélték el Közép-Európa fogalmi vitáját. Így érthető meg, hogy Szűcs Jenő tanulmánya (1981) miért kavart akkora vihart politikai, értelmiségi és történész körökben. Elemzésének újdonsága, hogy a túlsúlyosan kezelt gazdasági szempontok helyett komplex megközelítésre törekedett.

7. ÁBRA

*Kelet-Közép-Európa lehatárolódása kultúrkörök (kultúrföldrajz) szempontjából**
(*The Border of Central and Eastern Europe by Cultural Complexes*
[*Culture Geography*])

*Közép-Európa déli és keleti határát a pravoszláv (ortodox) kultúrkör jelöli ki. A német nyelvterülettel együtt kapjuk meg Közép-Európát (az I=iszlám).

Forrás: Saját szerkesztés.

Az 1989/90-es fordulat a Közép-Európa gondolat mágikus erejét is megjelenítette, hamarosan intézményesítették is több formában. 1991-ben a „Pentagonale” keretében megállapodott Ausztria, Olaszország, Magyarország, Csehszlovákia, Szlovénia, Horvátország, maradék Jugoszlávia, Bosznia és Hercegovina a gazdasági, kulturális és politikai együttműködésről, ugyancsak 1991-ben Visegrádon aláírták a csehek, a lengyelek és a magyarok kulturális és gazdasági együttműködési egyezményüket. 1992-ben megalakult a Közép-Európai Szabadkereskedelmi Társulás (CEFTA) is. A tervek magasra törtek voltak, egészen egy közös közép-európai vám- és gazdasági unióig terjedtek, de hamarosan kiderült, hogy a tények ettől jelentős mértékben elmaradtak.

A közép-európai közösségi tudat kialakítása nem „teljesen” sikerült, hiszen sok minden borzolta a kedélyeket: jugoszláv háborúk, gazdasági szankciók egymás

ellen, egymás beárulása, kitolása az EU-projektekből, ahelyett, hogy összefogtak és közösen egyeztek volna meg, illetve pályáztak volna; de nem szabad feladni, hiszen minden konferencia, minden találkozás csak növeli a diskurzusok számát és a lehetőségek tárházát.

Ausztriában a monarchia reneszánsza volt, ami felszínre hozta Közép-Európát, az osztrák tudat különállóságát a némettől, és ez nem utolsó sorban valamiféle átjárhatóságot biztosított a vasfüggönyön túlra. Jelentős érdeke is volt ennek hangsúlyozása, hiszen a nyugati világ peremén helyezkedett el, de ha hangsúlyozta közép-európai mivoltát, azzal elősegítette ennek a közösségi metaforának a terjedését. Ebből a nézőpont-együttesből fejlesztették ki Erhardt Busek (1989) saját Közép-Európa felfogását, amely a kisállamok közös felhívása volt a nagyhatalmak felé a vasfüggöny oldalain elfoglalt helyzetüktől függetlenül. De nemcsak kizárólag a nagyhatalmi politikusoknak szólt, hanem a mind a két oldalon élő emberekhez is, valami közös életérzést elősegíteni a nosztalgián keresztül, és megteremteni valami közösségi tudatot a mindenkori jelenben, valami nemzetfeletti érzést, toleranciát, diskurzust, egymás megértési vágyát, legyenek közös tervek, közös jövőképek (5. ábra). Az újból feléledő vita divat lett, irodalmárok, disszidensek, politikusok, történészek, földrajzosok mondták el véleményüket, kialakult egy állandósuló diskurzus a kérdésről, ez pedig napirenden tartotta a „mi” és a „ti” kérdést, és azt, hogy hova tartozott történelmi léptékkel a térség és hova szeretne tartozni. Erhardt Busek osztrák politikus-közíró, a vita egyik főszereplője arra a kérdésre, hogy hol található Közép-Európa, azt a frappáns, már-már hrabali választ adta, hogy: „*Ott, ahol a nagyságos asszonyokat kézcsókkal üdvözlik*”. Tehát hozzátartozott valamiféle nosztalgia is, a régi idők nosztalgiája. S valóban, az Osztrák–Magyar Monarchia megteremtett – ha nem is egy egységes kulturális régiót –, de a szimbolikájában mindenképp könnyen átjárható kislepek kulturális övezetét.¹²

Közép-Európa láthatóan több kettőséggel rendelkezik, s bár túlnyomórészt Nyugat-Európához kötődik, azért az átmenetiség rányomta a bélyegét akár a Balkán felé, akár Kelet-Európa felé. Ezek a hatások, karöltve az Osztrák–Magyar Monarchia múltjával, az oroszokkal és a némettel szembeni veszélyérzettel, megteremtették a „kislepek-régióját”. Etnikai szempontból pedig szembetűnő a német és a zsidó polgárság kitüntetett szerepe, mind kulturális, mind gazdasági értelemben (Hanák 1989); ők ugyan gyakran elkülönülten éltek, de egymással kulturálisan mégis összefonódtak és ez eredményezett sajátos kulturális attitűdöket. Ez a közép-európai reneszánsz több különböző régióban tűnt fel, különböző politikai háttérrel. Ezt a sajátos „kint is vagyok, bent is vagyok” érzést jól példázzák a cseh nemzeti-ségű Kundera és Hrabal írásai; míg Kundera ismertsége nyugaton „óriási”, addig a hrabali Közép-Európás világ leginkább e régióban értelmezhető. Megállapíthatjuk tehát – Hanák és Busek nyomán –, hogy létezik egy államhatárok nélküli, kulturális, művészeti szempontból értelmezhető Közép-Európa. Bár az is kétségtelen, hogy a mindenkori hatalom, politika aktualizál és ennek következtében érzékenységi foka, fogalomfelfogadási képessége erősen változó.

Észak-Olaszországban is felélénkült a múlt Közép-Európájának ártértékelése; az észak–dél ellentét háttérben az áll, hogy a prosperálóbb észak úgy érzi, hogy a római kormányzati apparátus szállítószalagján dél feneketlen zsákjába, ill. a központi bürokrácia bugyrába kerül pénzük, munkájuk gyümölcse. A vita a múlt értékelésében különösen érdekes fordulatot vesz, hiszen észak jelentős része a Habsburg Birodalomhoz tartozott, így ez az egyediség a tiltakozás erősítéséhez vezet, hiszen mindig erős volt a gazdasági kapcsolat a németajkú északkal, adott esetben erősebb, mint Dél-Olaszországgal. Az 1976-os friauli földrengés után ez még inkább erősödött, mikor a német mentőalakulatok hamarabb a helyszínre érkeztek, mint a központi kormányzat egységei. Umberto Bossi Padániai Köztársaság elképzelése komoly helyi támogatottságot tudhat magáénak. A másság hangsúlyozása ebben az adott esetben azt is jelenti, hogy valamilyen kulturális egységhez, szimbólum-rendszerhez közelebb kerül.

Közép-Európán belül megkülönböztetünk Kelet-Közép-Európát, amelyet leggyakrabban az Elba–Lajta-vonaltól az ortodox kereszténység határvonaláig határolnak le (7. ábra), tehát Csehország, Lengyelország, Magyarország, Szlovénia, Horvátország, a Vajdaság északi karéja, Romániában Erdély és a Partium, Nyugat-Ukrajna (amely jelentős mértékben görögkatolikus vallású) és a Baltikum jelzik a keleti lezárást (általában Észtországot ebből kiveszik és Észak-Európához sorolják). Nyugat-Közép-Európa döntően a német nyelvterületű államok, úgymint Németország, Ausztria, Svájc és – néhány szakértő szerint – Észak-Olaszország (Padániai Köztársaság) konglomerátumából áll. Kelet-Közép-Európa legfőbb ismérve tehát a sajátos kulturális sokszínűség és az átmenetiség, amelyet lehet érzékelni a történelmi múltban, ld. a kereszténység későbbi felvétele, a feudális társadalom sajátos formációi, majd a 20. században a német és az orosz birodalom közti köztességgel, a jelenben pedig az EU terjedési irányával, annak tágabban kijelölt térségével egyezik meg. (A nézőpontok különbözőségeit érzékeltetik a Közép-Európa, ill. Kelet-Közép-Európa térképek [5., 7., 9. ábra]).

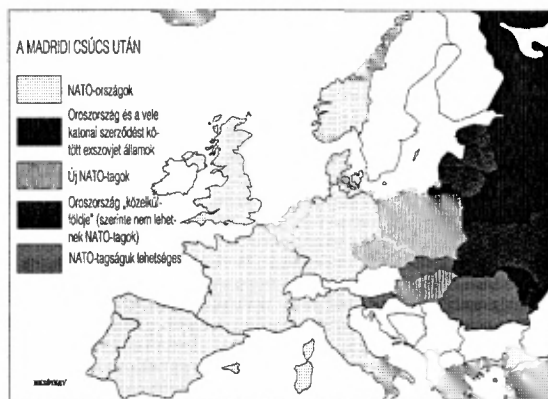
Napjainkban Huntington civilizációk összecsapásáról szóló elmélete óta előtérbe került a Föld kultúrföldrajzi felosztása (Mező 1998b). A legveszélyesebbek éppen a civilizációk közötti törésvonalakat követő frontvonalak. Szerinte a 21. század konfrontációi nem a liberális ideológiában nemzetállamoknak titulált képződmények között várhatóak (ő határozottabban fejezi ki magát: lesznek), hanem a civilizációs törésvonalak mentén, amelyekből kilencet különböztet meg. Európa többek között azért is van egyre nehezebb helyzetben, mert fejlődési energiáit leszfívatják a civilizációs szakadékok, hiszen e kontinensen belül találhatóak a leghosszabb elválasztó vonalak, és Huntington ezeket ítéli a legveszélyesebbeknek. A nyolcvanas évek Közép-Európa-konceptióinak egyik jellegzetes változása a két világháború közöttihez képest, hogy mérséklődött bennük az elhatárolódás a németektől (Dupcsik 1997), sőt példálózna a régi német Közép-Európa fogalmakkal és térségmegrájolásokkal, mondván, ezek szerint történelmi Hinterland-terület vagyunk, helyünk van az EU-ban, segítsetek! Ezzel szinte párhuzamosan (egy picit megkésve) elhatárolódást figyelhetünk meg a Balkántól: „*ott mindig baj volt és van, ott*

rendet kell tenni, bezeg nálunk, Kelet-Közép-Európában gazdasági prosperitás van, befektetők jönnek, jogharmonizáció zajlik, holnapra EU-konformok leszünk, a schengeni kapu túloldalán a helyünk (nem úgy, mint ezeknek a ...)". Ebből kiindulva szükségesnek látjuk egy ennek megfeleltethető térképet készíteni, mely kihangsúlyozza a pravoszlávoktól, a Balkán jelentős részétől való lehatárolódást (7. ábra).

Elképzelésünk szerint azonban létezik egy geopolitikai megfeleltetés is, a Köztes-Európa továbbfejlesztett változata (9. ábra), amelyet nem szoktunk látni tanulmányokban, de politikai tárgyalásokon „lefüggönyözött szobákban” mindenképp előfordulhat, hiszen a hidegháború végeztével Kelet-Közép-Európa egy nagy semleges zónaként terül el Oroszország és a nyugati integráció között. Az itteni stabilitás és demokrácia támogatását szolgálva a NATO és az EU jelenleg alakítja ki elképzelését ezen országok új tagként való felvételével kapcsolatban (8. ábra).

8. ÁBRA

A geopolitikai értelemben vett Közép-Európa (Central Europe by Geopolitical Point of View)

Forrás: Saját szerkesztés.

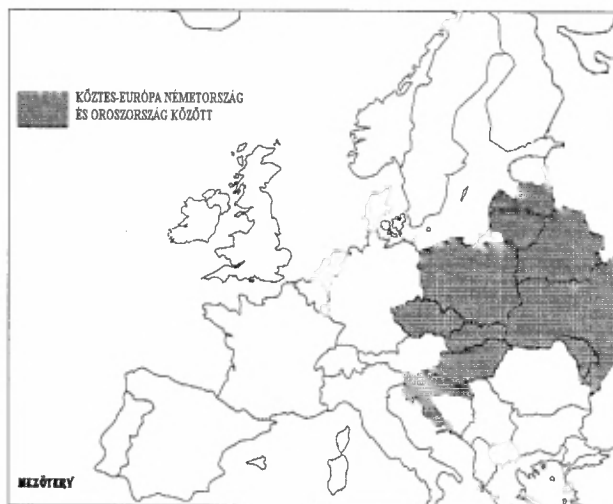
Ha politikai, helyesebben geopolitikai szempontokat veszünk szemügyre, akkor is közel ennek feleltethető meg a fogalom, amely megegyezik a NATO közeli, ill. tervezett keleti bővítésével. Ennek továbbfejlesztett változata a geopolitikai Kelet-Közép-Európa, geopolitikai Köztes-Európa, amely a jelenlegi EU határtól Oroszország határáig terjed, és egy széles puffer-zónát jelent a két térség között. Bár a határok meghúzásánál nem az az érdekes, hogy ki tartozik bele, hanem inkább az, hogy ki marad ki belőle, ill. kiket zárnak ki belőle. S mit hoz a jövő?

Remélhetőleg Kelet-Közép-Európa egy földrajzi terület lesz, amelynek bizonyos közös kulturális identitása van egy politikailag egységes Európában. Ez ügyben még mindig várható egy Oroszországgal való összeütközés, hiszen annak feltett szándéka, hogy továbbra is szerepet játsszon a térség fejlődésének meghatározásában, tehát ellenzi a nyugati terjeszkedést.

Oroszország erőltetni kezdte a FÁK újraszervezését (szorosabbra fogását), különösen Belorussziával és Ukrajnával, Kelet-Közép-Európa felé pedig szemben áll minden nyugati bővítéssel, különösképp a NATO ilyen irányú terveivel. Lényegében ez annak a vágya, hogy Euráziát a saját befolyása alatt tartsa, Kelet-Közép-Európa pedig legyen egy ütközőzóna, ne tartozzon a Nyugathoz. Csak a jövő fogja eldönteni, hogy a Nyugat és Oroszország kölcsönhatása miképpen fogja meghatározni Kelet-Közép-Európa geopolitikai felemelkedését, ami kihatással lesz egész Európa stabilitására is (8., 9. ábra).

9. ÁBRA

*Kelet-Közép-Európa geopolitikai szempontból, mint mai Köztes-Európa
(Németország és Oroszország között elterülő államok)
(Central and Eastern Europe by Geopolitical Point of View, as Recent Inter Europe
[States between Germany and Russia])*

Forrás: Saját szerkesztés.

Konklúzió

Mára elcsendesültek a Közép-Európa körüli viták, megváltoztak a politikai struktúrák és perspektívák. Országot irányító pártok tűntek el a feneketlen süllyesztőkben, s Közép-Európa, mint a nagyhatalmak elleni „tiltakozási csatorna” elvesztette a jelentőségét. A NATO- és az EU-csatlakozás ténye és lehetősége elnyomta Közép-Európa intézményesített tovább szervezését, másrészt, mint már utaltunk rá, a kilencvenes években versenyfutás kezdődött Csehország, Lengyelország, Szlovákia és Magyarország között a brüsszeli bebocsátó papírért.

A gazdaságilag sokáig a legfejlettebbnek ítélt Csehország nem fektetett erre hangsúlyt és játszotta a felsőbbrendű különutas szerepét. Sajnos az a helyzet, az egyes

országok számára addig fontos, hogy közép-európai államnak mondhassák magukat, ameddig nyugati kultúrkörhöz való tartozásukra hivatkozhatnak. Ha megkezdődnek egy-egy országgal a csatlakozási feltételekről a tárgyalások, akkor ez a kérdés az adott ország számára már nem olyan érdekes! Az lenne a kívánatos, ha politikai háttér nélkül is megmaradna a közép-európai tudat, nem csak történelmi strukturális egységként! Az EU, különösen a bővülő EU, olyan óriási strukturális és territoriális képződmény, amely megköveteli, hogy állam és Európa, régió¹³ és Európa síkok mellett létezzen más sík is. Ezt a további síkot Nyugat-, Észak-, Dél- és Közép-Európa fogalmával lenne szerencsés megtölteni, persze ennek lehetne kódolt (szimbolikus) neve is, mint Földközi-, Atlanti-nagyrégió stb. Mindenesetre ezeket a fogalmakat definiálni kell, mindenképp valami szűkebben vett (már Európához mérten) tértudatot kell megjelenítenie.

A rendszerváltozással, az EU-csatlakozási tárgyalásokkal Közép-Európa, mint fogalom nem veszítette el aktualitását. Az európai tudatot és a régió- (NUTS 2 szintet értjük rajta) tudatot össze kell kötni, mert túl nagy a „távolság” és ehhez kiválóan alkalmas – a mi térségünkben – a közép-európai tudat. Éppen ezért a médiában, a különböző tudományos vitafórumokon, az oktatásban stb. helyet kell kapnia. A reflektorfény elfordulásától függetlenül a tények léteznek! A jelen szempontjából fontos, hogy a nemzettudat fölött ne közvetlenül az európai tudat legyen, hanem valami nagyobb egység, történelmi párhuzamokhoz való kötődés, például magyar-osztrák, magyar–lengyel, magyar–cseh párhuzamok és azok egymáshoz való viszonyulása. Nem tagadható, van negatív párba állítás is, de ezeket folyamatos diskurzusokkal kell ledolgozni, hiszen hosszabb távon közösen kell fellépniünk a közös érdekeinkért. Ha ma ezeket a politikusok el is hanyagolják, a tudósok ezt nem tehetik meg, a tudatot fenn kell tartani, ezért fontos a szélesebben vett értelmiség szerepe a társadalomban, hiszen megváltoztathatja a rossz történelmi beidegződéseket, és azokat az elemeket emelheti ki, amelyek pozitív hozzáállásra sarkallják a köztudatot. Hiszünk a gondolkodás montázs-jellegében: az összkép megváltozásához sokszor elég egy apró elem kicserélése – ez akaratlanul is bekövetkezhet egy „párbeszéd-folyam” esetén – ahhoz, hogy az összkép prizmjája már másképp bontsa meg világunk fényét. Talán ezért érdemes újra elővenni már „lerágott csontnak” vélt elméleteket is, mert maga a diskurzus az adott dolgról fontosabb lehet, mint a megalkotott vélemények tömkelege. A megoldást inkább a kultúrák közötti, egyetemes értékeken alapuló kommunikáció gyakorlati megvalósításában kell keresniünk, elismerve és tiszteletben tartva a kulturális különbségeket.

Jegyzetek

- ¹ „Egész” Közép-Európa huszonkét országot foglal magába (Baltikummal, Belorussziával, Ukrajnával valamint a Balkánnal van kiegészítve, vagyis germán Közép-Európa és a Köztes Európa együtt. „Nagy” Közép-Európának már nem része Németország, Fehéroroszország, Ukrajna és a Balkán. „Kis” Közép-Európa pedig a fejtői – hagyományos – Monarchia területét jelenti.
- ² A „posztmodern feltételek”-ben Lyotard a posztmodernitást úgy kezeli, mint a tudomány feltételét, körülményét, mint egy történelmi periódust. A tudomány feltétele „a posztmodern” kétkedést reprezentálja az egyértelműségekkel ellentétben. Ez kritikaként fogható fel az univerzálissal és az abszolút-

tal szemben. A posztmodern módszer legfontosabb eredménye az abszolút elvetése az igazság és a fejlődés kutatásában. Lyotard (*Bujalos* 1991) rámutat, hogy a posztmodern elméletileg az lenne, ami a modernben előterjeszti a létezőben a nemlétezőt; az lenne, ami önmagát tagadja. A jó formák megmutatását, az észlelést alkotott közvéleményt, amely lehetővé teszi, hogy kollektívan megosszuk az elérhetetlen utáni nosztalgiaát, továbbá azt, ami új megjelenés után kutat, nem azért, hogy élvezze azokat, hanem hogy erőteljesebben részt vegyen a nem jelenlévőben (*Mező* 1998a).

³ A Tessin állam népessége már akkor is olasz többségű volt.

⁴ Ennek érdekében javasolta a vasútvonal kiépítését a német tengerparttól Közép-Európán és a Balkánon át a Perzsa-öböl felé.

⁵ Friedrich Ratzel (1844–1904) nézete szerint a „nagy tér” egyre általánosabb irányzata lesz a népeknek és a politikai alakulataiknak, ezt a nagy teret a természet megismerésének, a faji korlátok eltávolításának és a vállalkozások világának írja le, ahol a „túláradó” optimizmus a jellemző. Minden a kicsiből a nagyba törekszik, számára ez jelenti a történelmi haladást, míg minden hanyatlás a visszafejlődött tereffelfogásnak a következménye. A világtörténelemben a meghatározó elem mindig a nagy állam vagy a leendő nagy állam. A kis országokat egyenesen a többlettől fel nem szívott maradéknak nevezi, bár elismeri némely kis állam létének a fontosságát, de ezt egyedinek és nem általános szükségszerűségnek tekinti. Felmerülhet a jogos kérdés: a történelem végső célja csakugyan néhány nagy területű állam kialakulása? A „nagy tér elmélet” kizárólag a politikai terjeszkedés formájában létezhet csupán? A kérdésre a válasz természetesen kategorikus nem. Nem politikai határoknak kell gondolkodni, ez már megtevesztő és mellékvágányra siklatná a kutatást. Itt a gazdasági tér a lényeges. Ratzel e kettőt helyzetéből adódóan – érthetően – hibásan összemosta. A történelem célja – kicsit egyoldalú megközelítésben – minél nagyobb gazdasági terek és minél sokoldalúbb gazdasági kapcsolatok létrehozása. A cél: pólussá válni, vagy valamelyik pólus holdudvarához tartozni. A politikai földrajz és a geopolitika pedig befolyásolja e terek kialakulását, kialakítását, illetve ezek törvényszerűségeit írja le, ezért a „dolgozók” ilyen szerű vizsgálata mindenképp célszerű (*Mező* 1998a).

⁶ Tengeri vagy szárazföldi nagyhatalom kérdésköre a német geopolitikában visszatérő allegória, ennek megfelelően a tenger és a szárazföld fontosságát állították szembe. A szárazföld és a tenger, a szárazföldi hatalmak és a tengeri hatalmak szembeállítását a klasszikus geopolitikai diskurzusban központi kategóriákként jelentek meg (*Sprengel* 1994).

⁷ A Közös Piac gazdasági integrációja felkeltette az érdeklődést a hagyományosan „kicsinyített Európának” tekintett Habsburg Birodalom iránt is (*Fejtő* 1990; *Komlos* 1990).

⁸ Ugyanez mondható el a japánok „Kelet-Ázsiai Jóléti Szférájáról” is (*Mező* 2000).

⁹ Rudolf Kjellén (1864–1922), a svéd állambölcselelő 1899-ben definiálja, majd 1917-ben újradefiniálta a geopolitikát, mint olyan tudományt, amelynek felfogásában az állam földrajzi organizmusként, illetve térbeli jelenségként jelenik meg. Ez az organizmus véget nem érő küzdelmet folytat az életet jelentő készletekért. Ebben a küzdelemben a territórium a legfontosabb. Az államot élő biológiai minőséggel ruhazza fel. Kutatásainak tárgyát az állam képezi; vizsgálja, hogy milyen harmóniában vagy diszharmonióban vannak a már fent említett „életjelenségek” az állammal. Megkülönbözteti az organizmust és az organizációt: az állam organizmushoz hasonlóan működik, biológiai életjelenségekkel jellemezhető, az organizáció pedig a szükséges szervezés, az intézményrendszer hatékonyságának a növelése. Ennek megfelelően kedvezőbb organizmus-jegyekkel bíró államokat nagyobb hatékonyságú organizációval le lehet győzni, mert jobban aktiválja az abban megbúvó energiát. Kjellén államának organikus hasonlata elsősorban a hatalom leírására vonatkozott, de hangsúlyozottan az egyik oldalára, mivel ezt vélte a meghatározó természetének, és ez volt szoros korrelációban a földfelszín sajátosságaival, ezért ez az állam természeti oldala lett. Míg a földrajz és az etnikai attribútum dominánsan jelentkezik az állam hatalmi lehetőségeinél, addig az állam állampolgári szempontból elsősorban jogi és kulturális jelenség, valamint a kormányzati forma, a társadalom szervezete és gazdasága szintén kihatott az állam lehetőségeire. Tehát egyformán létezett mint determináló fél a természeti törvény és a társadalmi törvény is. Mivel Kjellént a hatalom érdekelte és fontosabbnak vélte a földrajzi determinizmust, ebből kifolyólag elmozdult a természeti oldal felé (*Mező* 1998a).

¹⁰ Nálunk, Magyarországon kultúregográfiai meghatározások már korán, pl. 1931-ben Eckhardt Sándornál fellelhetők, „...vannak bizonyos irodalmi jelenségek is, melyek ha nem választják is külön e nemzeteket Európa többi népétől, mégis némileg egymás mellé állítják őket. És miért ne vallanók be nyíltan, hogy bár a vagy tucatnyi dunai népfajt nyelvi, faji, etnikai és történelmi különbségeket választják el egymástól, mégis az együttlélés számos párhuzamos irodalmi jelenséget fejlesztett ki közöttük?” (*Fried* 1986, 22). Ennek a valamelyest árnyalt megfogalmazásnak erősebb, konkrétabb válogatásában a nyolcvanas években Hanák, ill. az osztrák Busek kulturális hasonlóságokról alkotott véleménye, melyek bizonyítják a „kisépek régiójának” létezését a mindenkor politikai határok ellenére.

- ¹¹ A nyolcvanas évekre Konrád György a Közép-Európa-gondolat egyik legnevezetesebb propagátorává lett, elsősorban Milan Kundera 1984-es cikkét (*The Tragedy of Central Europe*) és annak vitáját követően.
- ¹² Még az operettnek is volt integráló szerepe, a dunai monarchiában tulajdonképpen „állami musicalként” értékelhető (*Busek* 1989).
- ¹³ A regionalizmus – mint elméleti kategória – nem más, mint egy embercsoportnak egy-egy tájegységhez, mint földrajzi kerethez való kötődése. Bourdieu arra a következtetésre jut, hogy szakítani kell az ökonomizmussal, amely a regionalizmusban és a nacionalizmusban csak szenvedélyt, sőt valami beteg dolgot lát, mert nem ismeri fel azt a kollektív hozzájárulást, ami a tágabb környezet és a történelmi múlt feldolgozásával a valóságot dolgozza át, így a cselekvők hozzáadnak valamit magához a valóság fölépítéséhez. A szimbolikus küzdelmeknek nagyon is valóságos megalapozásuk és hatásuk van a (szűkebb értelemben vett) gazdaságban. Eric Hobsbawm világít rá, hogy a gazdaság világméretűvé válása, amitől a nacionalizmusok eltűnését várhattuk volna, szabad folyást adhatott a szimbolikus megkülönböztetés logikájának, létrehozva a – megengedő – feltételeit egy szinte gazdasági korlátok nélkül való szeparatizmusnak (*Süli-Zakar-Kozma* 1998; *Mező* 1999).

Irodalom

- Arlt, Th. (1917) *Die Völker Mitteleuropas*. Dieterich, Leipzig.
- Berend T. I. (1982) Magyarország helye Európában. – *Valóság*, 12. 36–51. o.
- Boesler, K. (1978) Mitteleuropa. – Sperling, W.–Karger, A. (Hrsg.) *Europa*. Frankfurt. 330–383. o.
- Bojtor E. (1993) Kelet-Európa vagy Közép-Európa? – Bojtor E. (szerk.) *Kelet-Európa vagy Közép-Európa? Századvég*, Budapest. 6–23. o.
- Braun, F. (1917) Die geographischen Bedingungen der politischen und wirtschaftlichen Verhältnisse Polens. – *Geographische Zeitschrift*. 23. 561–573. o.
- Bujalos I. (szerk.) (1991) *Posztmodern filozófiai írások*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Busek, E. (1989) Világvége vagy egy jobb kor reménye? – *Világosság*, 8–9. 601–609. o.
- Dupcsik Cs. (1997) Az európai régiók és a Közép-Európa-vita a nyolcvanas években. – *2000*. 8. 8–19. o.
- Fassmann, H.–Wardenga, U. (1999) Der Begriff Mitteleuropa in politisch-geographischer Sicht. – *Geographische Rundschau*. 1. 26–31. o.
- Fejtó F. (1990) *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért*. Atlantisz, Budapest.
- Fischer, Th. (1901) Das Deutsche Reich in seinen heutigen Grenzen. – *Geographischer Anzeiger*. 1. 1–2. o.
- Friedl I. (1986) *Kelet- és Közép-Európa között*. Gondolat, Budapest.
- Habermas, J. (1986) Eine Art Schadensabwicklung. – *Die Zeit*. 29. 4. o.
- Hanák P. (1988) Közép-Európa keresi önmagát. – *Liget*. 1. 3–11. o.
- Hanák P. (1989) Közép-Európa: az imaginárius régió. – *Liget*. 3. 20–31. o.
- Hassinger, H. (1917) Das geographische Wesen Mitteleuropas. – *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft*. 437–493. o.
- Hassinger, H. (1925) *Die Tschechoslowakei*. Rikola, Wien.
- Kapp, E. (1845) *Philosophische oder vergleichende allgemeine Erdkunde*. Westermann, Braunschweig.
- Kirchhoff, A. (1882) *Schulgeographie*. Waisenhaus, Halle.
- Komlos, J. (1990) *A Monarchia, mint közös piac*. Maecenas Könyvkiadó, Budapest.
- Konrád Gy.–Szelényi I. (1974) *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat, Budapest.
- Krebs, H. (1931) Paneuropa oder Mitteleuropa? – *Nationalsozialistische Bibliothek*. 29.
- Kundera M. (1984) The Tragedy of Central Europe. – *New York Review of Books*. April. 26–38. o.
- List, F. (1950) *Das nationale System der Politischen Oekonomie*. Verlag von G. Fisher, Jena.
- Machatschek, F. (1925) *Mitteleuropa*. Deuticke, Leipzig.
- Maull, O. (1933) *Deutschland*. Safari Verlag, Leipzig.
- Meynen, E. (1935) *Deutschland und Deutsches Reich*. Brockhaus, Leipzig.
- Mezei G. (1988) Stettintől–Triesztig. – *Valóság*, 8. 1–21. o.
- Mező F. (1998a) A geopolitika kialakulása és korai válsága. – *Debreceni Szemle*. 2. 193–222. o.
- Mező F. (1998b) Samuel P. Huntington elmélete és a kultúrföldrészek. – *Tér és Társadalom*. 4. 91–105. o.
- Mező F. (1999) Magyarország változó geopolitikai helyzete. – Füleky Gy. (szerk.) *A táj változásai a Kárpát-medencében*. 151–161. o.
- Mező F. (2000) Japán birodalmi törekvései a második világháborúban. Kézirat.
- Miletics P. (1998) Közép-Európa politikai földrajza. – Tóth J.–Pap N. (szerk.) *Európa politikai földrajza*. Bornus, Pécs. 107–133. o.
- Naumann, F. (1915) *Mitteleuropa*. Reimer, Berlin.

- Neumann, L. (1909) Europa. Allgemeines und Mitteleuropa, – Scrobel, A. (Hrsg.) *Geographisches Handbuch*. 1. Insel-Verlag, Leipzig. 410–699. o.
- Obst, E. (1941) Ostbewegung und afrikanische Kolonisation als Teilaufgaben einer abendländischen Großraumpolitik. – *Zeitschrift für Erdkunde*. 9. 265–278. o.
- Partsch, J. (1904) *Mitteleuropa*. Perthes, Gotha.
- Pándi L. (szerk.) (1995) *Köztes-Európa 1763–1993*. Osiris–Századvég, Budapest.
- Penck, A. (1915) Politisch-geographische Lehren des Krieges. – *Meereskunde*. 9. 1–40. o.
- Penck, A. (1925) *Deutscher Volks- und Kulturboden*. Breslau.
- Perényi J. (1979) Kelet-Európa fogalma. – *Kritika*. 4. 22–24. o.
- Ratzel, F. (1897) *Politische Geographie*. Verlag von R. Oldenburg, München und Leipzig.
- Ratzel, F. (1909) *Anthropogeographie*. (erster Teil) Verlag von J. Engelhorn, Stuttgart.
- Ratzel, F. (1907) *Raum und Zeit in geographie und geologie*, Leipzig, Verlag von R. Oldenburg.
- Romsics I. (1997) Expanzionizmus és regionalizmus. – Márer P.–Diószegi–Priz P.–Romsics I. (szerk.) *Közép-Európa integrációs törekvései a 19. és a 20. században*. Teleki László Alapítvány, Budapest. 7–63. o.
- Schenk, E. (1950) *Mitteleuropa*. Lehrmittel Verlag, Offenburg.
- Schlögel, K. (1987) Die blockierte Vergangenheit. – *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. 21/2. 2. o.
- Schmitt, E. (1962) *Deutschland*. List, Hamburg.
- Schultz, H.-D. (1989) Fantasies of Mitte: Mittellage and Mitteleuropa in German geographical discussion in the 19th and 20th centuries. – *Political Geography Quarterly*. 4. 315–339. o.
- Schwierskott, K. (1943) *Erdkunde*. Breslau.
- Sieger, R. (1917) Die geographischen Grundlagen der österreichisch-ungarischen Monarchie und ihre Außenpolitik. – *Geographische Zeitschrift*. 21. 1–22. o.
- Sprengel, R. (1994) Land und Meer. – Obenbrügge, J. (Hrsg.) *Geopolitik, Welt Trends*. Berlin. 61–85. o.
- Supan, A. (1918) *Leitlinien der allgemeinen politischen Geographie*. Verlag von Veit, Leipzig.
- Süli-Zakar I.–Kozma G. (1998) Regionalizmus és regionalizáció. – *A terület- és településfejlesztés alapjai*. KLTE, Debrecen. 172–179. o.
- Szűcs J. (1981) Vázlat Európa három történeti régiójáról. – *Történeti Szemle*. 3. 313–359. o.
- Vajda M. (1989) *Orosz szocializmus Közép-Európában*. Századvég, Budapest.
- Venohr, W. (1984) Deutschland Mittellage. – *Deutschland Archiv*. 17. 820–829. o.
- Zeune, A. (1833) *Allgemeine naturgemäße Erdkunde mit Bezug auf Natur und Völkerleben*. Nauck, Leipzig.

THE CHANGING CONCEPT OF CENTRAL EUROPE IN SPACE AND TIME

FERENC MEZŐ

The debates about Central Europe have calmed down by now, the political structures and perspectives have changed. Parties ruling over countries have disappeared in the bottomless sinks and Central Europe as the protestation channel against the great powers lost its significance. The fact and possibility of the admission to the NATO and to the EU oppressed the further organisation of the institutionalisation of Central Europe. And, as I have already referred to it, a race has started between the Czech Republic, Poland, Slovakia and Hungary for the admission paper from Brussels; especially the Czech Republic – which was considered as the economically most developed in the region – did not lay an emphasis on it and played the role of the superior lonely traveller (which exploded by time). Unfortunately, it looks like that it is important to be a Central European state only until it is the allusion of its belonging to the western culture complexes (Kulturkreis) and when the negotiations start with it about the conditions of accession, the rest loses its importance. It is much to be wished that the Central European consciousness remained without the political background as well and not only as historical structural unit. The EU, especially the expanding EU, is such a huge structural and territorial formation that beside the state and Europe, region and Europe point of views, there is certainly another basis as well. This further basis should

include the notions of Western, Northern, Southern and Central Europe, of course, these could have encoded names as well, such as, Mediterranean macroregion, Atlantic macroregion, etc. Anyhow, these notions have to be defined but they must by all means reproduce a narrower (as compared to Europe) spatial consciousness. This is the future; what is important from the aspect of the present is that not the European consciousness should stand above the national consciousness but a link to a larger unit, to historical parallels, like for instance, Hungarian–Austrian, Hungarian–Polish, Hungarian–Czech parallels and their relations to each other.